

ЯК СКЛАДАТИ ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ВІДОМОЇ ОСОБИСТОСТІ? РЕКОМЕНДАЦІЇ СОЦІОЛОГАМ КУЛЬТУРИ НА ПРИКЛАДІ ЛУЧАНО ПАВАРОТТІ

HOW TO MAKE A PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF ONE FAMOUS PERSON? RECOMMENDATIONS TO CULTURE SOCIOLOGISTS ON THE EXAMPLE OF LUCIANO PAVAROTTI

Сучасна соціологія присвячує багато уваги вивченню інтегративних умов формування людської особистості. При цьому вона опирається на теоретико-методологічний досвід психології та педагогіки, визнаючи особистість лише стадією ієрархічної еволюції вищої нервової системи людини. Де-факто особистість людини є формою її психічної активності, що базується на гармонічному балансі абстрактного й предметного мислення. У межах особистості досягається гармонія між матеріальним та ідеальним мисленням, постулюються архетипи збалансованого фізичного, інтелектуального, емоційного розвитку. Індивідуум як нижча стадіальна форма еволюції вищої нервової системи людини теж прагне до балансу тілесного й душевного чинників, але не може досягнути його внаслідок тотального превалювання предметного (суто матеріального) мислення. Взаємодія між групами особистостей та індивідуумів, їхня соціально-психологічна кореляція, форми сприйняття й співпраці в межах глобально відкритого суспільства – важливі наукові проблеми соціології, котрі не можуть бути вирішені без інтердисциплінарної участі психології. Складання психологічного портрета особистості, у свою чергу, виконує функцію соціологічного дослідження, оскільки дає можливість характеризувати обрану для дослідження людину з незаангажованих позицій просторового й темпорального сприйняття. Аналізуючи картинку відеозапису, фото, друковані праці чи інтерв'ю конкретної відомої особистості, ми маємо можливість актуалізувати студії перцепції експліцитних образів у тому чи іншому культурному середовищі. Приклад італійського тенора Лучано Паваротті, розглянутий у статті, покликаний підтвердити можливість і необхідність такої актуалізації. За підсумками проведеного дослідження розмежовано поняття «відома особистість» і «популярна особистість», а також проаналізовано різні форми психологічної діагностики, застосовуваної з метою складання психологічного портрета. Установлено, що найкращою та справді інтегративною методикою нині залишається Big five – п'ятифакторна оцінка особистості.

Ключові слова: п'ятифакторна оцінка особистості, музичне мистецтво, поняття особистості, відома особистість, популярна особистість, Лучано Паваротті

(1935–2007), перцепція експліцитних образів, вища нервова діяльність.

Modern sociology pays much attention to the study of the integrative conditions of the formation of the human personality. In doing so, it relies on the theoretical and methodological experience of psychology and pedagogy, recognizing personality only as a stage of hierarchical evolution of the human higher nervous system. In fact, a person's personality is a form of his or her mental activity, based on the harmonious balance of abstract and object thinking. Within the personality, harmony between material and ideal thinking is achieved, archetypes of balanced physical, intellectual, emotional development are postulated. The individual, as a lower stage form of evolution of the higher nervous system of the person, also strives for the balance of bodily and mental factors, but cannot reach it due to the total predominance of objective (purely material) thinking. The interaction between groups of individuals and individuals, their socio-psychological correlations, forms of perception and collaboration within a globally open society are important scientific problems of sociology that cannot be solved without the interdisciplinary involvement of psychology. The compilation of the psychological portrait of the individual, in turn, performs the function of sociological research, because it provides the opportunity to characterize the person selected for the study of non-engaged positions of spatial and temporal perception. By analyzing video, photos, prints, or interviews with a specific celebrity, we have the ability to update the studio of the perception of explicit images in a particular cultural environment. The example of the Italian tenor Luciano Pavarotti discussed in this article is intended to confirm the possibility and need for such an update. According to the results of the study, the concept of "known personality" and "popular personality" was demarcated, as well as different forms of psychological diagnostics used for the purpose of composing a psychological portrait were analyzed. It has been found that the best and truly integrative methodology currently remains the Big Five, a five-factor personality assessment.

Key words: Five-Factor Personality Assessment, Music Art, Personality Concept, Known Personality, Popular Personality, Luciano Pavarotti (1935–2007), Perception of Explicative Images, Higher Nervous Activity.

УДК 7.01:130.2(159.9.072.532+159.9.018.6)Паваротті
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.12-2.15>

Волошина К.В.
студентка кафедри музичного мистецтва
Київський університет культури

Постановка проблеми. Термін «особистість» походить від англійського поняття «personality» [7, с. 320], що, у свою чергу, має коріння в латинському іменнику «persona»

(буквальний переклад із латини – «маска») [2; 5; 8; 25]. Ось чому в сучасних соціально-поведінкових науках (культурологія й мистецтвознавство, як і психологія, є так само соці-

ально-поведінковими науками [14, с. 5–56; 20, с. 7–11]), поняття «особистість» розглядається як особлива якість і здібність людини, що набувається в соціокультурному середовищі під час суспільної комунікації [14, с. 523–524]. Сучасні соціальні антропологи (вони вивчають суспільство через його культурні функції [13, с. 132; 14, с. 3–4, 57, 101]) наголошують: суспільна комунікація складається з діяльності та спілкування [7, с. 41, 320].

Засновник раціоналістської психологічної доктрини «чистого і практичного розуму» Іммануїл Кант ще наприкінці XVIII століття стверджував: особистість – це людина-цінність, що рухає прогрес суспільної еволюції [14, с. 114–128]. Такий «аксіологічний» (із латини – «ціннісний») підхід до розуміння сутності поняття «особистість» зберігся в системі психологічних наук до сьогодні [2; 25; 28; 29].

В особистісній психології (субдисципліна психологічних наук) існує три напрями дефініції та дослідження особистості [7, с. 320–323]:

- 1) біогенетичний напрям;
- 2) соціально-генетичний напрям;
- 3) персоногенетичний напрям.

«Біогенетики» стверджують, що основним чинником формування особистості є природа, географічне середовище та різноманітні антропогенетичні особливості. «Соціогенетики», у свою чергу, уважають, що «особистість» є найвищим етапом розвитку людських психічних функцій, досягнутим у процесі «адаптації» (простіше, «соціалізації»). Тобто суспільство з його нормами, санкціями й табу є ключовим джерелом творення особистісного зростання людини. «Персоногенетики» вважають, що активність, творчість і людське «Я» індивіда здатні перебороти як вплив соціально-культурних чинників, так і зумовленість людської поведінки природними факторами [7, с. 320–323].

Усі три напрями погоджуються з тим, що «особистість» є складником ієрархічного розвитку людської психіки [16, с. 112–116]. Тобто рівень «особистості» є вищим від свідомості «першопочаткового» біологічного індивіда [15, с. 15]. Також усі три напрями погоджуються з існуванням так званої «особистості типу А» («type A personality») – особистості, для котрої характерні висока потреба в досягненнях, амбіційність (тобто честолюбність), конкурентна поведінка в усіх сферах життя (навчання, робота, відпочинок, любов), нетерпимість, унаслідок чого в неї високий ризик схильності до серцево-судинних захворювань [7, с. 323].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто погодитися з твердженням, що «особистість типу А» в контексті перманентної реалізації власного конкурентного потенціалу частіше здатна ставати відомою широкому

загалу [6; 9; 12; 21]. Цього вимагає вся сукупність дій, спрямованих і забезпечених її постійною психічною активністю [4; 21]. У цьому контексті не варто забувати, що «відома людина» й «популярна людина» – визначення двох різних станів комунікативної здатності індивіда [2; 23]. Популярність базується на високому рівні затребуваності людини, її присутності й діяльності. У свою чергу, так званий фактор «відомості» (знання про людину) – це просто високий рівень впізнаваності людини. Якщо популярність зазвичай містить позитивну конотацію, то «відомість» є констатацією факту знання конкретної спільноти про конкретного індивіда. Відома людина не обов'язково є водночас визнаною й популярною. Її просто знають і впізнають, про неї «щось» чули. При цьому це «щось» може бути як позитивного змісту, так і негативного [2; 6; 9].

Доцільність розмежування соціолого-психологічного критерію «популярних» і «відомих» особистостей очевидна на прикладі історичних персоналій [14, с. 142–210]. Серед діячів минулого далеко не всі відомі та широко знані прізвища користуються сьогодні популярністю й визнанням у позитивному значенні цих слів. Це є абсолютно нормальним психологічним явищем, але водночас воно потребує перегляду методів складання психологічних портретів відомих особистостей, відокремлення їх від наявних методів і способів складання психологічного портрета особистості «популярної» [1; 6; 9; 17].

Сьогодні вченими-психологами використовується багато емпіричних методів портретної (тобто «загальної», «сукупної» як «внутрішньої», так і «зовнішньої») оцінки особистості [2; 29; 31]. Оскільки прикладна та клінічна психологія оперують переважно анкетуванням та інтерв'ю як різновидами психодіагностики, то портретна діагностика «відомої» (чи «популярної») особистості значно відрізняється від методології психологів-клініцистів [3, с. 1341–1342]. По-перше, «особистісна діагностика» оперує переважно вивченням особистісного рівня та розвитку тих людей, яких діагност не знає [10]. По-друге, «особистісна діагностика» застосовує метод психологічного тестування, що гарантує високу валідність результату [1; 2; 9; 10; 19; 23; 27]. Наприклад, визначаючи психологічний портрет особистості типу А [7, с. 323] (переважно незнайомої досліднику), діагности часто звертаються до 16-факторного опитувальника Кеттела, стандартного опитувальника особистих якостей Айзенка, мотиваційного опитувальника Мехрабіана тощо [1]. Синтез багаторічних напрацювань психодіагностів, здійснений шляхом використання великої кількості психологічних тестів та анкет, привів «особистісних психологів»,

що репрезентують усі три напрями наукових досліджень, до прийняття так званої «Великої п'ятірки» (Big five). Її особливість – існування п'ятифакторного способу моделювання людської особистості [32].

Названий опитувальник може вводити в оману своєю назвою. П'ятифакторність його діагностичного потенціалу не передбачає існування всього лише п'яти факторів оцінювання людської особистості. Факторів існує дуже багато (їх називають «первинні фактори»), а «Велика п'ятірка» лише структурує ці фактори в психодіагностичні групи (їх називають «вторинні фактори»), що дають змогу визначити: (1) рівень нейротизму особистості; (2) рівень екстраверсії особистості; (3) рівень відкритості людини до набуття досвіду; (4) рівень коопераційного потенціалу особистості; (5) рівень доброчесності особистості [32, с. 4–5].

Первинними факторами для формування психологічного портрета особистості, отже, є складники темпераменту, характеру, здібностей, направленості, інтелектуальності, емоційності, вольових якостей, комунікаційних здатностей, самооцінки, рівня самоконтролю, здатності працювати в групі. Вторинні фактори «Великої п'ятірки» лише групує їх і визначають межу й числове вираження їх маніфестації в межах опитувальної психодіагностики (анкетування, інтерв'ю, зовнішнє клініко-орієнтоване спостереження) [32, с. 7–11].

Постановка завдання. Метою запропонованої розвідки є надання соціолого-психологічних рекомендацій для мистецтвознавчої спільноти з приводу складання психологічного портрета відомої особистості; розмежування понять «відома» особистість і «популярна» особистість; характеристика особливостей психологічного портрета музичного митця за даними психодіагностичного методу «Big five»; складання психологічного портрета митця на прикладі оперного співака Л. Паваротті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглянемо інтерпретацію шкал за методом «Big five», що спрощено виражається трьома градаціями за зменшувальною системою: (1) позитивний показник – (2) нестабільний показник – (3) негативний показник [32, с. 7–11].

Вторинний фактор нейротизму можна також охарактеризувати як «рівень невротизації (інколи нервозності)». Позитивна градація нейротизму передбачає емоційну стабільність людини, нестабільна градація свідчить про легку збуджуваність людини, негативна градація свідчить про поєднання тривожності, роздратованості й легкої збуджуваності [32].

Вторинний фактор екстраверсії, за Д. Купером [10], має свою позитивну градацію у високій комунікаційній здатності людини, нестабільна градація виражається через постійне

чергування замкненості й соціальної відкритості людини, негативна градація свідчить про інтроверсію людини [32].

Вторинний фактор відкритості щодо досвіду інколи асоціюється також із відкритістю щодо сфери пізнання. Позитивна градація виражена поєднанням трьох головних первинних факторів – інтелектуальності, високої здатності сприймати, розвиненої роботи уяви (ми називаємо це також «фантазією»). Нестабільна градація виражається стандартним для так званої «середньостатистичної людини» поєднанням приземленості (матеріального мислення) і свідомісного абстрагування. Негативна градація свідчить про обмеженість пізнання, відсутність абстрактного мислення та незрілість життєвої позиції [32].

Вторинний фактор коопераційної здатності людини часто іменується також «фактор дружелюбності особистості». Позитивна градація фактора – оптимістичність, добродушність, схильність до постійної співпраці з новими людьми. Нестабільна градація коопераційної здатності – чергування емоцій у спілкуванні з людьми, «залежність від настрою». Негативна градація – повна відсутність консенсусного мислення, жорстке відстоювання власної думки (за умови її повного спростування опонентом), внутрішній бар'єр у спілкуванні [32].

Вторинний фактор доброчесності характеризує добросовісність людини. Позитивна градація відображена високим рівнем самодисципліни, особистим потенціалом організації та усвідомленням власної відповідальності за проступки й прорахунки. Нестабільна градація переважно свідчить про вибіркочку відповідальність і нездатність до самодисципліни, участь у трудовому процесі «з-під палиці». Негативна градація характеризується трьома «тотальними без»: безвідповідальністю, бездіяльністю, безкарністю [32].

Синтез проаналізованої літератури [1; 2; 3; 4; 5; 8; 9; 10; 11; 16; 17; 28; 31; 32] дає змогу зробити висновок, що психологічний портрет особистості типу А (як «відомої», так і «популярної»), складений за методом «Big five», передбачає такий розподіл показників:

- 1) нестабільна градація нейротизму;
- 2) позитивна градація екстраверсії;
- 3) позитивна градація відкритості щодо досвіду;
- 4) позитивна градація коопераційної здатності;
- 5) чергування показників позитивної й негативної градацій доброчесності й добросовісності.

При цьому дуже важливо усвідомлювати, що особистості типу А не бувають бездіяльними та неорганізованими, але дуже часто страждають на безвідповідальність [9; 10; 26]. Ось чому вторинний фактор доброчес-

ності й добросовісності за методом «Big five», на наш погляд, доцільно переорієнтувати на оцінювання моральних якостей людини разом із трудовою організованістю [6; 9; 16; 25; 26; 27; 30]. Насправді ми вважаємо обидва ці явища онтологічно взаємозалежними. Не буває високої продуктивності роботи без достатнього рівня моральної свідомості [13, с. 132; 22, р. 1063]. Разом із тим оцінка ставлення до праці та моральний потенціал особистості, на думку представників соціогенетичного напрямку, має лежати в площині дослідження культурно-психологічних відмінностей різних народів [22, р. 1063–1071].

Емпіричний підхід, репрезентований загальнопсихологічним методом спостереження, дає змогу дистанційно аналізувати рівень розвитку особистостей типу А [17, с. 61–64; 19, с. 19–34; 21, с. 151–162]. Такою, що підпадає під вищезначені критерії «відомої» та «популярної» [23; 24; 25; 26; 27; 28], однозначно є *унікальна особистість італійського оперного співака, тенора Лучано Паваротті (1935–2007 рр.)* [33; 34; 35; 36; 37; 38; 39; 40]. Спробуємо надати його психологічний портрет [1], відповідно до обґрунтованого методу [32], користуючись відкритими джерелами та відеозаписами виступів видатного виконавця [41; 42; 43].

Згідно з класифікацією темпераментів Гіппократа [31, с. 10–21], Лучано Паваротті був яскраво вираженим сангвініком – особистістю з високим рівнем нервово-психічної активності: активним, схильним до виснажливої праці, комунікабельним, говірким, доброзичливим, непостійним, гнучким, легким на підйом, здатним до швидкої адаптації. Загальноприйнято, що тип темпераменту «сангвінік» поєднується або з «холериком», або з «флегматиком». У випадку Л. Паваротті під час перегляду концертних відеозаписів можемо констатувати енергійність дій, різкість і поривчастість тілесних рухів, сильну імпульсивність і виражену гостроту емоційних переживань. При цьому очевидно, що рухова поривчастість та енергійність не шкодять рівновазі тілесної активності. Цей прояв є характерним саме для поєднання типів «сангвініка» й «холерика» [2; 8; 10; 28].

За основними властивостями темпераменту Л. Паваротті володів високою сензитивністю, вираженою реактивністю, виключною та доречною пластичністю, низькою й невиявленою ригідністю, підвищеною резистентністю, високим ступенем екстравертованості за мінімальних проявів інтровертованості.

Що стосується рис характеру, то *метод зовнішнього оцінювання* [1; 10; 18; 19; 23; 27; 32] дає змогу зробити такі висновки:

- спрямованість – висока;
- переконання – тверді та стійкі хронологічно;

розумові риси характеризуються нерозсудливістю й низьким рівнем поміркованості;

емоційний бік характеру вкрай незбалансований, схиляється в бік позитивної емоційної афектації з низькою екзальтацією сценічного образу;

воля – тверда й непохитна;

темперамент – сангвінічний із яскравими холеричними проявами;

повнота характеру – усебічна;

цілісність характеру – вибіркова (не завжди активність корелює із заявленими цілями та потребами);

визначеність характеру – тверда й незалежна (такому висновку особливо сприяє історія успіху Л. Паваротті, його тривалий шлях до кар'єри професійного співака [33, р. 35–41]);

сила характеру – повноцінна, орієнтована на новаторство (особливо проявилася під час хвилі критики Л. Паваротті італійськими мистецтвознавцями й театральними критиками за популяризацію елітарного оперного мистецтва на спортивних заходах і концертах поп-виконавців [38; 39]);

урешті, основні риси типового характеру дають змогу описати оперного співака як гуманіста зі стійкою життєвою позицією, що реалізується через високий рівень трудової активності, зрощений із побутовим життям у єдину сферу постійної активності [35, р. 4].

За класифікацією акцентуацій характеру професора А. Лічко, Л. Паваротті характеризується поєднанням гіпертимного (переважає) і лабільного (другорядний) типів. Характерними проявами сценічних акцентуацій Л. Паваротті є також демонстративність та екстравертованість.

За психодіагностичним методом оцінювання особистості «Big five», Л. Паваротті чітко підпадає під такі градації цього опитувальника:

- 1) нестабільна градація нейротизму;
- 2) позитивна градація екстраверсії;
- 3) позитивна градація відкритості щодо досвіду;
- 4) позитивна градація коопераційної здатності;
- 5) позитивна градація добросовісності й добросовісності.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, Л. Паваротті був особистістю типу А, відомою та популярною водночас, із чотирма типовими рисами відомої особистості й однією нетиповою рисою (градація добросовісності й добросовісності – позитивна) відповідно до п'ятифакторної моделі особистості; сангвініком із яскраво вираженими холеричними рисами, ідейним гуманістом і типовим мистецьким інтернаціоналістом (борцем за глобалізацію національних досягнень оперного мистецтва, його популяризацію в найширших масах населення); гіпертимом із лабільними

акцентуаціями, вольовим і дружелюбним екстравертом із низьким рівнем поміркованості. У будь-якому разі Л. Паваротті був саме особистістю типу А, володіючи рисами здорового конкурентного азарту, потребою постійних досягнень, амбіційністю, низькою терпимістю до конформізму, здатністю конфліктувати заради досягнення ідейної (нематеріальної) мети. Завдяки поєднанню цих особистісних рис, ім'я Л. Паваротті є одним із найвідоміших у світовому музичному мистецтві високого рівня. Це означає, що вивчення його «портрета», а також подальше складання психологічних портретів особистості серед інших сценічних митців дадуть змогу визначити характерні риси «типової відомої особистості» в галузі музичного виконавського мистецтва на науковому соціологічному рівні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Анастаси А. Психологическое тестирование : в 2 кн. Москва : Педагогика, 1982. Кн. 2. 296 с.
2. Асмолов А.Г. Психология личности: Культурно-историческое понимание развития человека. 3-е изд., испр. и доп. Москва : Смысл : Издательский центр «Академия», 2007. 528 с.
3. Белов А.А., Мельник В.М. Новая философия клинической психологии. *Актуальные проблемы современной медицины и фармации 2016* : сборник тезисов докладов LXX Международной научно-практической конференции студентов и молодых ученых. Минск : Белорусский государственный медицинский университет, 2016. С. 1341–1342.
4. Бернштейн Н.А. Очерки физиологии движений и физиологии активности. Москва : Медицина, 1966. 346 с.
5. Бех І.Д. Виховання особистості. Київ : Либідь, 2008. 848 с.
6. Бойко В.А., Гудзенко О.З. Від споживання послуг до індустрії вражень: концептуальні зміни потреб сучасного споживача. *Габітус* : науковий журнал. 2019. Випуск 10. С. 13–18.
7. Большой психологический словарь / сост. и общ. ред. Б.Г. Мещеряков, В.П. Зинченко. 4-е изд., расширенное. Москва : Аст ; Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2009. 816 с.
8. Боришевський М.Й. Особистість у вимірах самосвідомості : монографія. Суми : Видавничий будинок «Еллада», 2012. 608 с.
9. Горноста́й П.П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности. Киев : Интерпресс ЛТД, 2007. 312 с.
10. Купер Д., Робертсон А. Психология в отборе персонала. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 240 с.
11. Кургинян С.С., Шадриков В.Д. Продуктивность порождения мыслей: роль умственных операций в развертывании мыслительной деятельности. *Вопросы психологии*. 2019. № 6.
12. Мартиненко С.О. Теоретичні підходи до визначення дефініції «соціальна адаптація». *Габітус* : науковий журнал. 2019. Випуск 10. С. 29–33.
13. Мельник В.М. Психоантропологічні методи в клінічній психології. *Український науково-медичний молодіжний журнал* : науково-практичне видання. 2012. № 3. С. 132.
14. Мельник В.М. Нариси з теорії соціокультурної антропології. Наукове дослідження. Вінниця : ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2015. 552 с.
15. Мельник В.М. Завдання психологічної антропології у зв'язку з загальною структурою психіки. *Охорона та захист здоров'я людини в умовах сьогодення* : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції 6–7 листопада 2015 р. Київ : Київський медичний науковий центр, 2015. С. 13–17.
16. Мельник В.М. Поняття індивідуальної структури свідомості особистості. *Актуальні питання сучасного соціогуманітарного знання* : матеріали VII Міжвузівського науково-практичного семінару (19 січня 2016 року). Харків : Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського «ХАІ», 2016. С. 112–116.
17. Мельник В.М. Постмодерний погляд на проблематику взаємодії ідеалістичного та матеріалістичного тлумачень психічних явищ. *Антропологічні виміри філософських досліджень* : матеріали 5-ої Міжнародної наукової конференції (Дніпропетровськ, 14–15 квітня 2016 р.). Дніпропетровськ : ДНУЗ, 2016. С. 61–64.
18. Можаяєва Т.А., Петрушенко О.Ф. *Українська мова* : навчальний посібник для студентів нефілологічних факультетів вузів, абітурієнтів, слухачів підготовчих відділень. Вінниця : ГЛОБУС-ПРЕС, 2005. 576 с.
19. Нечаев Н.Н. О новом подходе к языку и речевой деятельности в условиях цифровизации коммуникативных возможностей человека. *Вопросы психологии*. 2019. № 6. С. 19–34.
20. Никифоренко Н.О., Никифоренко А.Р. Становлення еволюціоністської парадигми в соціогуманітаристиці. *Габітус* : науковий журнал. 2019. Випуск 8. С. 7–11.
21. Панкратова А.А. Эмоциональный интеллект: модели способностей и обзор методик диагностики. *Вопросы психологии*. 2019. № 6. С. 151–162.
22. Петрушенко Е.Ф., Мельник В.М. Значение этнической психологии в антропологической теории. *Science, Technology and Life – 2014* : Proceedings of the international scientific conference. Czech Republik, Karlovy Vary, 27-28 December 2014 / editors V.A. Iljuhina, V.I. Zhukovskij, N.P. Ketova, A.M. Gazaliev, G.S. Mal. Electron. txt. d. (13,3 MB). Karlovy Vary : Skleneny Mustek ; MCNIP, 2015. P. 1063–1071.
23. Рыбалка В.В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату) : навчально-методичний посібник. Київ : Ніка-Центр, 2003. 204 с.
24. Рыбалка В.В. Особистісно центроване консультування клієнтів із патогенною психодинамічною неконгруєнтністю : методичний посібник. Київ : КМПУ ім. Б.Д. Грінченка, 2005. 54 с.
25. Рыбалка В.В. Психология чести и достоинства личности: культурологические и аксиологические аспекты. Одесса : ИНТЕРПРИНТ, 2010. 414 с.
26. Рыбалка В.В. Психология развития творчески одаренной личности : научно-методическое пособие. Киев : ООО «Информационные системы», 2011. 392 с.

27. Рыбалка В.В. Психологія та педагогіка праці особистості: від обдарованості дитини до майстерності дорослого : посібник. Київ : Інститут обдарованої дитини, 2014. 220 с.
28. Рыбалка В.В. Теории личности в отечественной философии, психологии и педагогике. Житомир : Издательство ЖГУ им. И. Франко, 2015. 872 с.
29. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття. Київ : Либідь, 2017. 1056 с.
30. Рубинштейн С.Л. Принцип творческой самодеятельности. *Вопросы психологии*. 1986. № 4. С. 101–109.
31. Русалов В.М. Предметный и коммуникативный аспект темперамента человека. *Психологический журнал*. 1989. Т. 10. № 2. С. 10–21.
32. Хромов А.Б. Пятифакторный опросник личности : пособие. Курган : КГУ, 2000. 24 с.
33. Allison John. "You don't confuse me with another!" (Luciano Pavarotti). *Opera Magazine*. 2008. Vol. 59. Issue 3. P. A35–A41.
34. Cabourg J. Verdi – Memorable Verdian performances on record – Luciano Pavarotti (born 1935) – Riccardo. *Avant-Scene Opera*. 2001. Vol. 200. P. 54.
35. Driscoll Paul F. Final bow (Luciano Pavarotti). *Opera News*. 2007. Vol. 72. Issue 5. P. 4.
36. Fairman Richard. The only Italian tenor who mattered. *Opera Magazine*. 2008. Vol. 58. Issue 10. P. 1164–1167.
37. Gualerzi Giorgio. Luciano Pavarotti. *Opera Magazine*. 2008. Vol. 59. Issue 3. P. A13–A19.
38. Breslin Herbert. The King and I: The uncensored tale of Luciano Pavarotti's rise to fame by his manager, friend, and sometime adversary. New York : Broadway, 2005. 336 p.
39. Kesting Jurgen. Luciano Pavarotti: The Myth of the Tenor. Boston : Northeastern University Press, 1996. 208 p.
40. Luten C.J. Pavarotti, Luciano. The Early Years. Vol. 1. *Metropolitan Opera Guild*. 1996. Vol. 61. Issue 4. P. 42.
41. Luciano Pavarotti sings "Nessun dorma" from Turandot (The Three Tenors in Concert 1994). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=cWc7vYjgnTs>.
42. Bryan Adams & Luciano Pavarotti. O Sole Mio. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=5a0juQ0aeGI>.
43. Luciano Pavarotti: Una furtiva lacrima. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=2J7JM0tGgRY>.